QORAQALPOQ–BOSHQIRD ALOQALARINING O‘RGANILISH TARIXI

Kudaybergenova Muhabbat
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada qoraqalpoq va boshqird xalqlari o‘rtasidagi tarixiy-etnik, siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning o‘rganilish tarixi tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ikki xalq o‘rtasidagi munosabatlarning tarixiy manbalarda aks etishi hamda ushbu masalaning tarixshunoslikda o‘rganilish bosqichlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tarixiy-genetik, retrospektiv va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi. XVII–XVIII asrlarga oid hujjatlar, etnografik materiallar, genealogik ma’lumotlar hamda R.G. Kuzeev, T.A. Jdanko, S.K. Kamalov, M. Tlewmuratov va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlari tahlil qilindi.*

Kalit so‘zlar: *qoraqalpoqlar, boshqirdlar, etnogenez, etnik tarix, tarixshunoslik, Oltin O‘rda, No‘g‘ay O‘rdasi, Orolbo‘yi, Volga–Ural, siyosiy aloqalar, savdo, madaniy munosabatlar.*

Аннотация. *В статье анализируется история изучения историко-этнических, политических, экономических и культурных связей между каракалпаками и башкирами. Основной целью исследования является определение этапов изучения взаимоотношений двух народов и анализ их отражения в исторических источниках. В работе использованы сравнительно-исторический, историко-генетический, ретроспективный и источниковедческий методы. Проанализированы исторические документы XVII–XVIII веков, этнографические материалы, генеалогические сведения, а также труды Р.Г. Кузеева, Т.А. Жданко, С.К. Камалова, М. Тлеумуратова и других исследователей.*

Ключевые слова: *каракалпаки, башкиры, этногенез, этническая история, историография, Золотая Орда, Ногайская Орда, Приаралье, Волго-Уральский регион, политические отношения, торговля, культура.*

Abstract. *This article examines the history of studying historical, ethnic, political, economic and cultural relations between the Karakalpaks and Bashkirs. The main purpose of the research is to identify the principal stages in the study of relations between the two peoples and to analyze their representation in*

historical sources. Comparative-historical, historical-genetic, retrospective and source-critical methods are applied. Historical documents of the seventeenth and eighteenth centuries, ethnographic materials, genealogical information, and scholarly works by R.G. Kuzeev, T.A. Jdanko, S.K. Kamalov, M. Tlewmuratov and other researchers are examined.

Keywords: *Karakalpaks, Bashkirs, ethnogenesis, ethnic history, historiography, Golden Horde, Nogai Horde, Aral Sea region, Volga-Ural region, political relations, trade, culture.*

KIRISH

Turkiy xalqlarning etnik tarixi, o‘zaro aloqalari va madaniy taraqqiyotini tadqiq etish Markaziy Osiyo hamda Volga–Ural mintaqasining tarixiy jarayonlarini chuqur anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Shu nuqtayi nazardan qoraqalpoq va boshqird xalqlari o‘rtasidagi tarixiy aloqalarni o‘rganish alohida dolzarb masalalardan biridir. Mazkur xalqlar turli tarixiy davrlarda umumiy siyosiy, iqtisodiy va madaniy makon doirasida faoliyat olib borgan.

Qoraqalpoq va boshqird xalqlarining tarixiy yaqinligi, avvalo, ularning etnik tarkibi, urug‘-qabila tuzilishi, til xususiyatlari, moddiy va ma’naviy madaniyatidagi ayrim o‘xshashliklarda namoyon bo‘ladi. Biroq mazkur o‘xshashliklarni faqat umumiy kelib chiqish bilan izohlash ilmiy jihatdan yetarli emas. Chunki etnik o‘zaro ta’sir, migratsiya, siyosiy ittifoqlar, savdo munosabatlari, diniy aloqalar va nikoh munosabatlari ham xalqlar madaniyatining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan.

Mavzuning tarixshunoslik jihatdan ahamiyati shundaki, qoraqalpoq–boshqird aloqalari alohida bir yo‘nalish sifatida kam o‘rganilgan bo‘lsa-da, ikki xalqning etnik tarixi, Oltin O‘rda va No‘g‘ay davri, XVIII asr siyosiy jarayonlari hamda Rossiya imperiyasining Volga–Ural va Orolbo‘yi hududlaridagi siyosati haqidagi tadqiqotlarda ushbu munosabatlarga oid muhim ma’lumotlar uchraydi.

Maqolaning asosiy ilmiy muammosi — qoraqalpoq va boshqird xalqlari o‘rtasidagi aloqalarni alohida tarixiy voqealar majmui sifatida emas, balki **etnik, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarning o‘zaro bog‘liq tizimi** sifatida tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotda tarixiylik va xolislik tamoyillariga asoslangan bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, tarixiy-qiyosiy metod yordamida qoraqalpoq va boshqird xalqlarining etnik tarkibi, tarixiy rivojlanishi va madaniyatidagi o‘xshash hamda farqli jihatlar qiyoslandi.

Tarixiy-genetik metod orqali etnik guruhlar va urug‘-qabilalarning tarixiy shakllanish jarayonlari o‘rganildi. Retrospektiv metod tarixiy voqealarning keyingi siyosiy va madaniy jarayonlarga ta’sirini aniqlash imkonini berdi. Manbashunoslik metodi esa tarixiy hujjatlarning kelib chiqishi, mazmuni, maqsadi va ilmiy qiymatini baholashda qo‘llanildi.

ASOSIY QISM

Qoraqalpoq–boshqird aloqalarining tarixshunoslikda o‘rganilishi

Qoraqalpoq va boshqird xalqlari o‘rtasidagi aloqalarni o‘rganish tarixini shartli ravishda bir necha yo‘nalishga ajratish mumkin. Birinchi yo‘nalish etnogenez va etnik tarkib masalalari bilan bog‘liq. Ikkinchi yo‘nalish XVII–XVIII asrlardagi siyosiy va harbiy aloqalarni o‘rganishni qamrab oladi. Uchinchi yo‘nalish esa savdo-iqtisodiy, diniy va madaniy munosabatlarni o‘rganishga qaratilgan.

Qoraqalpoq xalqining etnik tarixini o‘rganishda T.A. Jdanko tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Olim qoraqalpoq xalqining moddiy va ma’naviy madaniyati, etnik tarkibi va an’anaviy xo‘jalik faoliyatiga oid katta hajmdagi materiallarni ilmiy muomalaga kiritgan.

Boshqirdlarning etnik tarixini tadqiq etishda R.G. Kuzeevning ilmiy merosi alohida o‘rin tutadi. Uning 1974-yilda nashr etilgan monografiyasida boshqird xalqining etnik tarkibi va tarixiy joylashuvi keng tarixiy-etnografik materiallar asosida tahlil qilingan [3].

Kuzeev tadqiqotlarining qoraqalpoq tarixini o‘rganish uchun ahamiyati shundaki, boshqirdlarning ayrim urug‘-qabila guruhlari tarixi Volga–Ural hududidan tashqari, Dashti Qipchoq, Orolbo‘yi va Markaziy Osiyo bilan bog‘liq tarixiy jarayonlar doirasida ko‘rib chiqiladi.

Ikki xalqning etnik tarkibida qipchoq, qang‘li, qatay/xitoy, uyshun va boshqa etnonimlarning uchrashi tarixiy qiyoslash uchun muhim materialdir. Shu bilan birga, etnonimlarning o‘xshashligi mustaqil ravishda umumiy etnik kelib chiqishning qat’iy dalili sifatida baholanmasligi kerak. Etnonimik parallelliklarni tarixiy migratsiya, til, genealogik va arxeologik ma’lumotlar bilan birgalikda tahlil qilish talab etiladi.

Oltin O‘rda va No‘g‘ay davrining tarixiy ahamiyati

Qoraqalpoq va boshqird xalqlari o‘rtasidagi tarixiy aloqalarni tushunishda Oltin O‘rda va undan keyingi No‘g‘ay siyosiy makoni muhim o‘rin tutadi. O‘rta asrlarda Volga–Ural, Dashti Qipchoq va Orolbo‘yi hududlari o‘zaro siyosiy va etnomadaniy aloqalar rivojlangan keng makonni tashkil etgan.

Mazkur davrda turkiy va turkiylashgan qabilalarning ko‘chishi, siyosiy ittifoqlar tarkibiga kirishi va yangi etnik birliklarning shakllanish jarayonlari kechgan. Keyingi davrlarda qoraqalpoq va boshqird xalqlarining etnik tarixida uchraydigan ayrim umumiyliklarni ham ana shu uzoq davom etgan tarixiy jarayonlardan ajratib o‘rganish mumkin emas.

Qoraqalpoq xalqining shakllanishida No‘g‘ay davri muhim bosqichlardan biri sifatida qaraladi. Boshqirdlarning ayrim urug‘-qabila guruhlari tarixida ham No‘g‘ay va Dashti Qipchoq hududlari bilan bog‘liq tarixiy aloqalar qayd etilgan. Shu sababli ikki xalqning tarixiy yaqinligini o‘rganishda Oltin O‘rda–No‘g‘ay–Orolbo‘yi–Volga–Ural tarixiy makonlarining o‘zaro aloqasini hisobga olish zarur.

Savdo-iqtisodiy aloqalar

Qoraqalpoq–boshqird munosabatlarining muhim yo‘nalishlaridan biri savdo-iqtisodiy aloqalar bo‘lgan. Orolbo‘yi, Sirdaryo, Volga va Ural oralig‘idagi hududlarda ko‘chmanchi va yarim o‘troq aholining xo‘jalik faoliyati savdo munosabatlarining rivojlanishi uchun sharoit yaratgan.

Tarixiy hujjatlarda XVIII asr boshlarida qoraqalpoqlar va boshqirdlar o‘rtasidagi qatnovlar, bir-birlarining hududlarida vaqtincha yashashlari hamda savdo aloqalari haqida ma’lumotlar mavjud [1].

Savdo munosabatlarida chorvachilik mahsulotlari, teri, jun, chorva mollari, hunarmandchilik buyumlari va boshqa tovarlarning almashinuvi muhim o‘rin egallagan. Bunday iqtisodiy aloqalar faqat moddiy manfaat bilan cheklanmay, xalqlar o‘rtasida axborot, urf-odat va madaniy tajriba almashinuviga ham xizmat qilgan.

XVIII asrda Orenburgning tashkil etilishi Volga–Ural va Markaziy Osiyo o‘rtasidagi savdo-siyosiy aloqalarga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Orenburg mintaqadagi ma’muriy va savdo markazlaridan biriga aylanganligi sababli qoraqalpoq, qozoq, boshqird va boshqa xalqlarning vakillari ushbu hududdagi iqtisodiy munosabatlarga jalb qilindi.

Shu sababli Orenburg omilini qoraqalpoq–boshqird munosabatlarining rivojlanishidagi tashqi iqtisodiy omillardan biri sifatida baholash mumkin.

XULOSA

Qoraqalpoq–boshqird aloqalarining o‘rganilish tarixini tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, qoraqalpoq va boshqird xalqlari o‘rtasidagi tarixiy munosabatlar uzoq davr davomida shakllangan bo‘lib, ularni faqat XVIII asrdagi siyosiy voqealar bilan chegaralash mumkin emas. Ushbu aloqalarning tarixiy ildizlari Oltin O‘rda, No‘g‘ay va Dashti Qipchoq davrlaridagi umumiy siyosiy-etnik jarayonlarga borib taqaladi.

Ikkinchidan, ikki xalqning urug‘-qabila tarkibida uchraydigan ayrim o‘xshash etnonimlar ularning tarixiy aloqalarini o‘rganish uchun muhim material hisoblanadi. Biroq etnonimik o‘xshashliklarning o‘zi umumiy kelib chiqishni isbotlovchi yagona dalil sifatida qaralmasligi lozim.

Uchinchidan, XVII–XVIII asrlarda Rossiya imperiyasining Volga–Ural va Orolbo‘yi hududlaridagi siyosiy faolligining kuchayishi qoraqalpoq va boshqird xalqlari o‘rtasidagi siyosiy aloqalarga ham ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, XVIII asr boshlaridagi boshqird qo‘zg‘olonlari davriga oid hujjatlar ikki xalq o‘rtasidagi aloqalarni o‘rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

To‘rtinchidan, savdo-iqtisodiy aloqalar qoraqalpoq–boshqird munosabatlarining barqaror shakllaridan biri bo‘lgan. Savdo yo‘llari orqali nafaqat tovarlar, balki axborot, diniy bilimlar va madaniy tajribalar ham tarqalgan.

Beshinchidan, diniy va madaniy mushtaraklik ikki xalq o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalarni mustahkamlovchi omillardan biri bo‘lgan. Til, folklor, an’anaviy kiyim-kechak, marosim va urf-odatlardagi ayrim o‘xshashliklar uzoq davom etgan tarixiy-madaniy aloqalar natijasida shakllangan bo‘lishi mumkin.

Oltinchidan, kelgusidagi tadqiqotlarda qoraqalpoq–boshqird aloqalarini **etnologiya, tarix, arxeologiya, lingvistika, genealogiya va folklorshunoslik** ma’lumotlarini integratsiyalashgan holda o‘rganish maqsadga muvofiq.

Shuningdek, XVII–XVIII asrlarga oid arxiv hujjatlarini zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida tizimlashtirish, tarixiy shaxslar, urug‘lar, migratsiya yo‘nalishlari va savdo markazlari bo‘yicha ma’lumotlar bazasini shakllantirish mazkur mavzuning yangi ilmiy qirralarini ochib berishi mumkin.

Umuman olganda, qoraqalpoq–boshqird aloqalari ikki xalqning siyosiy tarixinigina emas, balki ularning etnik shakllanishi, migratsiyasi, iqtisodiy munosabatlari va madaniy taraqqiyotini tushunishda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Материалы по истории каракалпаков: Сборник. – Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935. – 299 с.

2. Материалы по истории Башкирской АССР. Башкирские восстания в XVII и первой половине XVIII вв. / Под ред. А.П. Чулошникова. – Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1936. – 630 с.

3. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа: этнический состав, история расселения. – М.: Наука, 1974. – 569 с.

4. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1950.

5. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII–XIX веках. – Нукус: Каракалпакстан, соответствующее издание.

6. Тлеумуратов М. Каракалпакская поэзия – исторический источник. – Нукус: Каракалпакстан.

7. История Узбекистана. Т. 3. – Ташкент: Фан.

8. История Каракалпакской АССР. – Ташкент: Фан.

9. Асылгужин Р.Р., Рыскильдин А.Х., Сабитов Ж.М. Башкирское восстание 1735–1740 гг. сквозь призму башкиро-казахских отношений // Bylye Gody. – 2025. – Т. 20. – № 1. – С. 5–14.

12. Kudaybergenova M. Qoraqalpoq xalqining etnografiyasi. Молодые ученые, 2025 *3*(1)

13. Kudaybergenova M. Qoraqalpoqlarning nogay va bashkurtlar bilan etno-madaniy aloqalari. ”O‘zbekistondagi ilmiy yangiliklar jurnali” Vol. 2 No. 1 (2026):